

NEPOZNATI ASPEKTI NACIONALSOCIJALIZMA: PRINUDNI I ROBOVSKI RADNICI I RADNICE IZ PODRAVSKOG PROSTORA

PREVIOUSLY UNKNOWN ASPECTS OF NATIONAL-SOCIALISM FORCED AND SLAVE LABOR OF MEN AND WOMEN FROM PODRAVINA

UNBEKANNTE ASPEKTE DES NATIONALSOZIALISMUS: ZWANGS- UND SKLAVENARBEITER/INNEN AUS DER KROATISCHEN DRAUREGION

Dr. sc. Anna Maria Grünfelder

Austrijsko veleposlanstvo

Jabukovac 39

HR- 10000 Zagreb

Republika Hrvatska

anna-maria.gruenfelder@bmaa.gv.at

Primljeno / Received: 09. 10. 2005.

Prihvaćeno / Accepted: 20.11.2005.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC 328.074.1 (497.5-35)

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

SAŽETAK

Hrvatska historiografija razdoblja Drugog svjetskog rata usredotočena je na povijest stradanja Židova u koncentracijskim logorima Jasenovac i Stara Gradiška. Druge kategorije žrtava nacionalsocijalizma i fašističkih režima na teritoriju današnje Republike Hrvatske za sada nisu naišle na jednako intezivnu pozornost. Genozid jugoslavenskih Roma tek je u najnovije vrijeme postao temom znanstvene obrade; o prinudnom i robovskom radu muškaraca, žena, mladih pa i djece znaju uglavnom oni koji su ga pretrpjeli - a oni sami su radije šutjeli. Preživjeli bivši radnici u Njemačkom Reichu koji su imali sreću vratiti se u svoju domovinu, progovorili su tek, kad su ih Savezna Republika Njemačka i Republika Austrija pozvala da se jave za riječ, da iznesu svoja iskustva i da za to vrijeme provedeno u Njemačkom Reichu ostvare naknadu. Tako su oni prevladali svoj strah od sumnjičenja komunističkih vlasti i od optužbi da su bili kvislinzi, kolaboracionisti i pomagači okupatora. Logika komunističkih vlasti - ne samo jugoslavenskih, nego svih zemalja "Realnog socijalizma" bila je ta: Samo mrtav prinudni radnik je pravi (i dobar) prinudni radnik.

Tema "prinudni i robovski rad u vrijeme nacionalsocijalizma" neobrađena je zacijelo i zbog toga, što je relevantna građa u hrvatskim arhivima rasuta u različitim fondovima: Relativno mnogo materijala ima za područje Nezavisne Države Hrvatske kao i za predjele pod talijanskom vlašću. Za hrvatske teritorije pod mađarskom okupacijom nema gradiva čak ni u fondu Ministarstva vanjskih poslova NDH u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (kutija "Istok"/"Osten"), kutije br 227 "Mađarska", tako da nisam imala na raspolaganju izvornog materijala o životnim uvjetima hrvatskog stanovništva na okupiranom teritoriju.

Autorica se zato morala u velikoj mjeri oslanjati na "usmene izvore": Riječ je o sjećanjima prinudnih i robovskih radnika i radnica. Austrijski povjesničari rasvijetlili su

problematiku prinudnog rada u vrijeme nacionalsocijalizma pod različitim aspektima (poslodavalaca, gospodarskih grana, gospodarske i demografske statistike, regionalnih osobitosti), no uvijek s pozicije "ogozdo". Politički, pravni i gospodarski preduvjeti za zapošljavanje stranih radnika i radnica u Njemačkom Reichu, odnos ideologije rasizma i ksenofobije s jedne strane i pragmatikog zapošljavanja stranaca u ratnom gospodarstvu Njemačkog Reicha, administracija prinudnog rada i organiziranja logora, različite kategorije stranih radnika s pravnim definicijama statusa "prinudnog" i "robovskog rada", te gospodarski značaj rada stranaca u Austriji u u Njemačkoj za vrijeme Drugog svjetskog rata sačinjavaju zasebnu jedinicu: Zatim je autorica obradila različite načine novačenja radne snage na području NDH, talijanskih predjela i teritorija pod mađarskom okupacijom. Autorica je istražila što pojedine kategorije znače, kakav je njihov pravni status bio u Austriji, kako su živjeli za vrijeme rada u Austriji. Pri tome autorica je imala na umu da je Republika Austrija od početka rata do rane jeseni 1943. ostala pošteđena ratnih djelovanja, dočim je Njemačka od 1942. doživjela kako se rat vratio u zemlju, iz koje je proizašao: Saveznici su godine 1942. počeli zračnim ratom protiv Hitlerove Njemačke. Da bi industriju naoružavanja važnu za nastavak rata, osigurala od zračnih napada, Njemačka je niz velikih pogoona preselila u Austriju, što je povećavalo opasnost od širenja zračnog rata na d Austrijom. Od kolovoza 1943. i Austrija postaje metom Savezničkih zrakoplova, što je uvelike promijenilo životne uvjete civilnog stanovništva. Autorica se pitala, kako su živjeli i radili stranci u posljednje dvije godine rata: Zaključila sam da su zbog osobitosti savezničkog ratovanja proizvodni rad gotovo obustavio radi čišćenja od ostataka toga rata, i da se u stanovitoj mjeri život domiilnog stanovništva i onaj stranaca "izjednačio" - no time nipošto ne želim smetnuti s uma da su stranci bili u startu u mnogo lošijoj poziciji: lošije zaštićeni, ako ne posve nezaštićeni, neishranjeni, iscrpljeni od rada, u trošnim, derutnim teškim smještajima i prisiljeni da rade na poslovima opasnim po život i zdravlje, na otklanjanja ruševina i spašavanju civilnih žrtava iz srušenih zgrada.

Autorica je imala na raspolaganju svjedočenja preživjelih osoba, dakle izvje iz prve ruke, no ona je morala voditi računa o tome da su ti svjedoci svi u poodmakolj starosti - nepouzdanog sjećanja. Ta, oni su šezdesetak godina šutjeli o svojim doživjeljajima iz straha od optužbe zbog kvislišta i izdaje. Druge i treće provjere prvobitno iznesenih podataka pokazale su da se iskazi od jednog do drugog razgovora više-manje mijenjaju i da u detaljima nisu precizni. Nadalje, autorica nije bila u mogućnosti citirati svjedoke punim imenom i prezimenom, jer to zabranjuje austrijski Zakon o zaštiti osobnih podataka (član 24). Prema tom zakonu iskazi živih osoba smiju se koristiti isključivo uz pismenu suglasnost govornika, a autoričini sugovornici velikim djelom nisu bili raspoloženi dozvoliti da se njihov iskazi koriste u znanstvene svrhe i objave. Bila sam prisiljena navesti prezimena u kraticama, što, dakako, otežava intersubjektivnu provjeru.

Sjećanja preživjelih bivših radnika i radnica dopuštaju zaključak da radnici i radnie iz hrvatskih teritorija, koje su mađarske okupacijske vlasti odvodili u Austriju na rad, nisu bili tretirani kao pripadnici savezničke države (Mađarska je bila članica Trojnog pakta!), nego da su iskusili nacionalsocijalizam kao splet rasizma i arogancije "Čovjeka Gospodara" nad robovskim nacijama.

Ključne riječi: prisilni rad, robovski rad, II. svjetski rat, Republika Hrvatska, Republika Austrija

Key words: forced labor, slave labor, the Second World War, Republic of Croatia, Republic of Austria

Hauptwörter: Zwangsarbeit, Sklavenarbeit, Zweiter Weltkrieg, Republik Kroatien, Republik Österreich

"(Stara Gradiška)je neko vrijeme služila kao sabiralište muškaraca i žena koji su imali biti opremljeni na rad u Njemačku. Bila bi opkoljena čitava sela i dignuto cijelo pučanstvo. Posebna njemačka komisija izabirala je za rad sposobne muškarce i žene, Nijemci su imali dobiti određeni "kontingent" i - dobivali su ga. Ako je što uzmanjkalo, napravljena je po selima nova hajka na ljude i nadoknadilo se što nedostaje prema ugovoru. Pacta sunt servanda!..."

I.1. LITERATURA I IZVORI

1. ISTRAŽIVANJA HRVATSKIH HISTORIOGRAFA

Ivo JAKOVLJEVIĆ, zatočenik hrvatskih koncentracijskih logora Stara Gradiška i Jasenovac, u svome logorskom dnevniku "Konclogor na Savi", prisjećao se kako su zloglasni ustaški logori služili i kao sabiralište za odlazak "na rad u Njemačku". Što je značio "odlazak na rad u Njemačku" iz koncentracijski logor ustaškog režima u ratno gospodarstvo Hitlerove Njemačke, godina 1941-1945. - iznenađujući, ali tako jest - u hrvatskoj historiografiji nije temeljitije propitkivao. Branimir BANOVIĆ¹ i Fikreta JELIĆ BUTIĆ² su malobrojni jugoslavenski povjesničari koji su, u kontekstu gospodarskih odnosa "Nezavisne Države Hrvatske" (NDH) s Njemačkim Reichom i pod aspektom demografskih promjena na području Kraljevine Jugoslavije, spomenuli slanje hrvatskog stanovništva na rad u Njemački Reich".

Mirko PERŠEN³ i Zdravko DIZDAR⁴, koji su popisivali ustaške logore na području "NDH", te Nataša MATAUŠIĆ⁵ i Narcisa LENGEL KRIŽMAN⁶ u svojim specijalnim istraživanjima o koncentracijskim logorima Jasenovac i Stara Gradiška, spomenuli su odvođenja zatočenika i zatočenica na rad u Njemački Reich, ali oni također nisu ulazili u detalje i posljedice tih deportacija.

Novija hrvatska historiografija o teritorijima današnje Republike Hrvatske u vrijeme Drugog Svjetskog rata usredotočena je na Holokaust⁷ za koji su logori Jasenovac i Stara Gradiška sinonimi poput poznatijih logora na području Njemačke⁸. Ta tematika ima prevagu, tako da je Holokaust i u hrvatskoj historiografiji neuporedivo temeljitija istražena od bilo kojeg drugog aspekta: To se poglavito odnosi na prilike na područjima pod talijanskom i mađarskom

¹ Napis u "Putovi revolucije" br. 1-2, 163, 375-384.

² Fikreta JELIĆ-BUTIĆ "Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska". (Zagreb, 1978.), str. 128-129.

³ Mirko PERŠEN: *Ustaški logori*. Zagreb, 1966

⁴ Zdravko DIZDAR: *Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u roku drugoga svjetskog rata 1941-1945. godine*. "Časopis za suvremenu povijest", br. 1-2/1990, str. 82-109.... "

⁵ Nataša MATAUŠIĆ: *Jasenovac 1941-1945. Logor smrti i radni logor*. Zagreb, 2003.

⁶ Narcisa LENGEL KRIŽMAN: *Genocid nad Romima. Jasenovac 1942*. Zagreb, 2003.

⁷ Ivo GOLDSTEIN: *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb, 2001

⁸ *Jasenovac je ipak upisan u spomen-kip na bečkom Židovskom trgu, kip britanske umjetnice Rachel Wright. Blok asociira na niz uredno poredanih zatvorenih knjiga, s poledima okrenutim gledateljima, i zatvorenim ulaznim vratima.*

okupacijom, s time da za područja pod vladavinom fašističke Italije postoji neuporedivo više literature⁹ nego za predjela okupiranih od Mađarske¹⁰.

I.2. AUSTRIJSKA HISTORIOGRAFIJA

U Austriji je prvi zbornik o nacionalsocijalizmu na osnovi istraživanja austrijskih povjesničara i povjesničarki, te sociologa izdan 1988., a zatim proširen i nadopunjen novim spoznajamgodine 2000.¹¹ Posebno povjerenstva povjesničara osnovano od Savezne vlade Republike Austrije obradilo je cjelokupnu tematiku "naknade/odšteta za žrtve nacionalsocijalističkog režima u Austriji, restitucija otuđenih materijalnih dobara oštećenima nacionalsocijalističkog sustava", i u tom kontekstu i fenomen "prisilni rad" i "robovski rad" u nacionalsocijalizmu¹². Austrijska komisija povjesničara izradila je osnove na kojima je Savezna vlada Republike Austrije donijela paket mjere financijske, materijale i moralne satisfakcije za žrtve nacionalsocijalističkog progona, u okvirima kojih je odobrila naknade preživjelim prisilnim i robovskim radnicima i radnicama, koji su bili zaposleni na području današnje Republike Austrije.

Austrijski su se povjesničari bavili prisilnim i robovskim radnicima tek na osnovu političke odluke austrijske Savezne vlade o dobrovoljnim naknadama za preživjele žrtve. Ali u Njemačkoj je već 1965. Ulricha HERBERTA¹³ napisao svoje pionirsko djelo o prisilnim i robovskim radnicima (1965. objavljeno kao doktorska disertacija) i nastavlja istraživanja po toj liniji¹⁴. On kao i austrijski te njemački povjesničari i povjesničarke usredotočili su se na zakonske i pravne aspekte prisilnog rada, na brojčane prikaze i na statistiku po zemljama podrijetla, spolnu pripadnost, starosne skupine i gospodarske grane u kojima su bili zaposleni strani radnici i radnice. Stanovišta s kojih oni pristupe toj tematici, jest ono političke uprave, gospodarstva i poduzeća u kojima su prisilni radnici bili zaposleni. Težište rada su s jedne strane pravni i zakonski preduvjeti zapošljavanja stranaca u Trećem Reichu, a s druge strane pitanje za trajnim učincima i profitu što ga je zapošljavanje stranaca donio Austriji i Njemačkome Reichu. Obrada po gospodarskim granama i njihovim profitima iz prisilnog i robovskog rada polučila je niz specijalnih radova o pojedinim poduzećima, pretežito krupne industrije i velikih infrastrukturnih projekata izgrađenih zahvaljujući prisilnim i robovskim radnicima i radnicama. Detaljnih

⁹ Anton GIRON: Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu. Rijeka 2005. - Bruno MANTELLI: I lavori italiani in Germania dal 1938 al 1945. Zbornik "Dal 1938-1945." A cura di Ana i Lisa CARLOTTI. - Marco COSLOVICH: La deportazione dall' Adriatisches Kuestenland a la Sabiera Risa.- Zbornik "Italia 1938-1945. Storia e memoria." Str. 487-502 - Zdravko DIZDAR: Talijanska politika prema hrvatskim prostorima i njezine posljedice tijekom Drugoga svjetskog rata." Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918-1943.). Zagreb, 2001.

¹⁰ Adam KOVI iz Biblioteke Szechenyi u Budimpešti (adam.kovi@freemail.hu) ljubazno mi je pružio pregled naslova (izdatih na jednom od svjetskih jezika) o odnosima između Hrvatske i Mađarske u vrijeme Drugog svjetskog rata. - Jezična barijera smanjuje broj naslova koji su mi mogli poslužiti. Među tim naslovima nije bilo niti jednog specijalnog istraživanja prostora Međimurja i Baranje pod mađarskom okupacijom, a kamoli o regrutiranju radnika za Njemački Reich s tog područja.

¹¹ Emmerich TALOS - Ernst HANISCH - Wolfgang NEUGEBAUER - Reinhard SIEDER (urednici): *NS-Herrschaft in Oesterreich. Ein Handbuch*. Beč 2000; ovdje je korišteno 3. izdanje Beč 2001.

¹² Florian FREUND i Bertrand PERZ objavili su svoje rezultate i u zborniku o "*Nacionalsocijalističkoj vladavini u Austriji*" (TALOS-HANISCH, 2000.) str. 644, 645;

¹³ Ulrich HERBERT: *Herrenmensch und Arbeitsvoelker. Auslaendische Arbeiter und Deutsche. 1939-1945.* - Autori: Jochen Ugust, Matthias HAMANN, Ulrich HERBERT, Christoph SCHMINCK-GUSTAVUS, Vittorio VIALLI. RotbuchVerlag Berlin (West), str 13. - U. HERBERT: "*Der 'Auslaendereinsatz'". Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in Deutschland 1939-1945 - ein Ueberblick*". SCHNMID-GAM. str. 92

¹⁴ HERBERT, str. 19.

istraživanja ima za najveći industrijski kompleks osnovan u Lincu odmah nakon pripojenja Austrije Njemačkome Reichu, željezaru i čeličarnu s kemijskom industrijom "Reichswerke Hermann-Goering-Werke", današnje "Vereinigte Oesterreichische Eisen-und Stahlwerke"/"VOEST"¹⁵, za poljoprivredu i šumarstvo¹⁶, za izgradnu elektrana¹⁷.

U zborniku radova austrijskih povjesničara i povjesničarki, znanstvenika i znanstvenica društvenih znanosti - prvom zborniku o nacionalsocijalizmu na području Republike Austrije uopće¹⁸ Ingrid BAUER¹⁹ i Johanna GEHMACHER²⁰ dokazuju kako je sastavni element nacionalsocijalističkog režima seksizam uz rasizam i antisemitizam. Zbog tog specifičnog karaktera nacionalsocijalističkog režima pristupila sam utvrđenim podacima o prisilnom radu s pitanjem, ima li u tom fenomenu razlika između muškaraca i žena: razlika u tretmanu spolova od strane vlasti, razlika u doživljavanju prisilnog rada i okolnosti tog rada između spolova.

Za razliku od perspektive austrijskih povjesničara i povjesničarki pratit ću ja prisilni i robovski rad iz hrvatske odnosno mađarske perspektive: "Snimit ću radnike i radnice ondje gdje se oni prikupe: na okupiranim teritorijima pod mađarskom vlašću (kao što sam obradila vrbovanja na području "NDH" i regrutacije na područjima pripojenim Italiji.

Pored toga, ja sam se okrenula samim radnicima i njihovim doživljajima tijekom regrutacije, odvođenja odnosno putovanja u Njemački Reich i za vrijeme rada. Riječ je o "ovijesti ododzd.".

Naposljetku, pratit ću prisilne odnosno robovske radnike i radnice na povratku u Jugoslaviji da bih snimila posljedice po njihove živote, kao i njihovo ophođenje sa svojim iskustvima.

S obzirom na dimenziju prisilnog rada u Njemačkom Reichu ograničila sam svoje istraživanje na osobe koje su bile zaposlene na području današnje Republike Austrije. Obrada cjelokupnog teritorija Njemačkog Reicha zahtijevalo bi od autorice, čiji rad u arhivima i na literaturi nije nitko sponzorirao, financijska ulaganja i organizaciju, kakve nije u mogućnosti sama snositi. Autorica je uključila u svoju obradu i prisilni rad mađarskih Židova na području Republike Austrije: Naime, godine 1944., zbog nepovoljnog razvitka vojne situacije po Njemačku Hitler je pristao da se preživjeli Židovi ne likvidiraju (odmah), nego koriste za rad zbog osjetnog pomanjkanja radne snage uslijed velikih ljudskih gubitaka. Mađarska je pripojenjem jugoslavenskih teritorija Bačke, Baranje, Međimurja i Prekomurja (ukupna površina iznosila je 11.624 četvornih km² s otprilike milijunom stanovnika) 14.202 jugoslavenskih Židova.²¹

Arhivske građe za obrađenu tematiku gotovo da i nema, barem ne u hrvatskim arhivima: U fondu Ministarstva vanjskih poslova NDH u Hrvatskom Državnom arhivu, fascikl br. 227,

¹⁵ Oliver RATHKOLB (ur.): *NS-Zwangsarbeit: Der Standort Linz der Reichswerke Hermann Goering AG Berlin, 1938-1945*. Wien (u.a.) 2001.- Reinhard - RADZYNER, Joanna: *Sklavenarbeit unterm Hakenkreuz. Die verdrängte Geschichte der österreichischen Industrie*. Wien, 1999 - GIBOWSKI Wolfgang G.: *The German Industry Initiative for the Foundation ,Rememberance, Responsibility and the Future."* (Rathkolb 2002.) S. 15-19.

¹⁶ Stefan KARNER, Peter RUGGENTHALER u.a. *Zwangsarbeit in der Land-und Forstwirtschaft auf dem Gebiet Oesterreichs 1939 bis 1945*. Wien, 2004.

¹⁷ *NS-Zwangsarbeit in der Elektrizitaetswirtschaft der "Ostmark" 1938-1945. Ennskraftwerke - Kaprun-Draukraftwerke - Ybbs-Persenbeug - Ernsthofen*. Mit Beiträgen von Christine OERTEL, Markus PURKHART und Margit REITER. Böhlau Verlag Wien Köln Weimar. 2002.

¹⁸ Emmerich TALOS - -Erich HANISCH i. d.: *NS-Herrschaft in Oesterreich. Ein Handbuch*. Wien 2000.

¹⁹ Ingrid BAUER: *Eine frauen-und geschlechtergeschichtliche Perspektivierung des Nationalsozialismus*. u: TALOS-HANISCH i. dr. str. 409.-444

²⁰ Johanna GEHMACHER: *Biografie, Geschlecht und Organisation. Der nationalsozialistische ,Bund Deutscher Maedel' in Oesterreich*. TALOS - HANISCH i dr. (2001), str. 467-492

²¹ Randolp BRAHAM, *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. Volume I. New York 1981. I.sv. . 207. - Autor međutim nije naveo, koliko je Židova stanovala u pojedinačnim regijama, tako da nema podataka o broju Židova na anektiranim hrvatskim teritorijima.

"Istok" sadrži dokumente o vanjskopolitičkim odnosima između NDH i Mađarske, no o odvođenju hrvatskog stanovništva iz tih krajeva na rad u Njemačkoj nema spomena.²² U arhivu njemačkog ministarstva vanjskih poslova u Berlinu²³ koji inače pohranjuje diplomatsko nasljeđe, nema sačuvane diplomatske prepiske između njemačkog ministarstva sa drugim osovinskim zemljama, niti tekstova sporazuma sklopljenih s osovinskim državama o slanju radnika u Njemački Reich.

Ovaj nedostatak kompenziram izvorima, koji se u prenesenom smislu mogli okarakterizirati kao "oral history": De facto se radi o pričama, osobnim svjedočenjima preživjelih radnika i radnica iz Međimurja i Baranje u Njemačkom Reichu, konkretno na području Republike Austrije.

Bavljanje historičara i historičarki poviješću nacionalsocijalizma, a poglavito Austrijom za vrijeme nacionalsocijalističke vladavine bilo je dugo nakon rata u Austriji tabu-tema. Politika je bio presudni poticaj za to da su se austrijski povjesničari ipak dotakli i te problematike.

Osnivanje Austrijskog povjerenjstva povjesničara u cilju utvrđivanja svih kategorija žrtava nacionalsocijalizma na teritoriju Republike Austrije i svih aspekata stradavanja ljudi, povezano je sa zbirnim tužbama (Class actions) austrijskih emigranata u SAD radi restitucija imovine u Austriji i u Njemačkoj. U Švicarskoj su buknule polemike zbog otkrivenih tranzakcija zlata između Švicarske nacionalne banke i nacionalsocijalističke Njemačke i pojavljivanja "bezimernih" bankovnih računa na švicarskim bankama s njemačko-švicarskim tranzakcijama iz vremena Drugog svjetskog rata. Kako su zbog njih bile prozivane njemačke i austrijske banke, one su prve počele istraživati svoju povijest u vrijeme nacionalsocijalizma, kad je pripojenje Austrije Njemačkom Reichu financije i gospodarstvo Austrije isprepletilo s Njemačkom.

Strani prisilni radnici i radnice bili su (za sada) posljednja skupina kojoj su Austrija i Njemačka priznale status žrtava NS-sustava. Pojedini preživjeli obratili su se u poslijeratno vrijeme njemačkim ili austrijskim vlastima radi naknade za rad u Njemačkome Reichu - no uzalud. Kako zapadnonjemački tako i austrijski bi sudovi odbijali takve zahtjeve uz obrazloženje da je regrutiranje zamjenske radne snage, čak i uz primjenu izvjesnog stupnja pritiska ili nasilja u ratnim uvjetima uobičajen način popunjavanja ispražnjenih radnih mjesta zbog odlaska na frontu. U slučaju Austrije treba imati na umu i to da su se sve poslijeratne vlade po pitanju nacionalsocijalističkih zločina postavila na stanovište da Republika Austrija u razdoblju od 13. ožujka 1938. (datuma ulaska Njemačke vojske u Austriju) i 27. travnja 1945. (do proglašenja ponovno oživjele "Republike Austrije" i sastavljanja prve privremene vlade) u međunarodnopravnome smislu nije postojala jer je 13. 3. 1938. izvršeno pripojenje Njemačkom Reichu ("Anschluss").²⁴

Godine 2000. Republika Austrija, slijedeći njemački primjer, osnuje "Austrijski fond za pomirbu". Njega su financirali poduzeća i pravne nasljednice bivših industrijskih pogona koji su radili za nacionalsocijalističko gospodarstvo.²⁵ Prikupljen je iznos od 6 Mrd. ATS. Do 31. 12. 2004. među primateljima naknade za bivše civilne prisilne i robovske radnike i radnice

²² Istraživanja u budimpeštanskim arhivima bi možda mogli dati rezultate, kao što se i u Hrvatskom Državnom arhivu pronalaze podatke o tome u kontekstu djelokruga pojedinih ministarstava, ali ne kao zasebni fondovi.

²³ www.auswaertiges-amt.de - odgovor Dr. Hermann Kaulbacha na predmetni upit autorice.

²⁴ U Završnom izvješću Austrijskog povjerenstva povjesničara Clemens Jabloner ustrvuje da je Austrija naknade žrtvama nacionalsocijalističkog režima pružala sa zakašnjem i u manjim koracima, raštrkane na niz nepreglednih mjera, vrlo često prekasno i uvijek popraćeno odbijanjem suodgovornosti za nacionalsocijalističke zločine: str. 453.

²⁵ Clemens Jabloner: *Schlussbericht*...str. 17, 18:

nacionalsocijalističkog režima na području Republike Austrije bilo je više od 1700 preživjelih iz područja današnje Republike Hrvatske.²⁶

Od 20. svibnja 2000. do završno 31. 12. 2003.²⁷ Austrijski je fond za pomirbu sa cjelokupnog područja današnje Republike Hrvatske zaprimio otprilike 1800 zahtjeva za naknadama. Zahtjevima su priloženi više ili manje informativni prikazi prisilnog rada poslodavatelja, mjesta, vrijeme trajanja boravka u Austriji i okolnosti odnosno razlozi deportacije. Ovi životopisi bili bi već danas prvorazredni izvori za "povijest odozgo" ili u širem smislu "oral history". Kako se međutim radi o živim osobama, austrijski zakon o zaštiti osobnih podataka zabranjuje citiranje punog imena i prezimena autora napisa, izuzevši kad podnositelj zahtjeva daje svoj izričiti pristanak objavljivanju. To se dogodilo u manje od deset slučajeva obrađenih zahtjeva. Biografije za koje autori ne daju suglasnost objavljivanju, podliježu istoj embargi kao arhivska građa vezana uz osobe. Korištenje je moguće samo pod uvjetom da se imena i prezimena, kao i drugi osobni podaci (datum i mjesto rođenja, svjedoci i sl.) ne prepoznaju: Na taj način onemogućava se intersubjektivna provjerljivost podataka.

II.1. POLITIČKI ODNOSI ZEMALJA "OSOVINE"

Vodstvo "NDH" svoj dolazak na vlast u Hrvatskoj i proglašenje "Nezavisne Države Hrvatske" imalo je zahvaliti dogovoru Hitlera i Mussolinija o podjeli ostavštine Kraljevine Jugoslavine nakon njezina sloma; Njemački Reich bio je zainteresiran za prirodne resurse (strateške prednosti Jugoslavenskog prostora njemačko je vojno vodstvo prepoznalo naknado, u tijeku planiranja rata protiv Sovjetskog saveza); Italija je Jugoslaviju svojatala kao svoju političku interesnu sferu.

Madžarska, treća Osovinska zemlja, računajući na to da će ili Italija ili Njemački Reich razbiti Jugoslaviju, imala je plan povratiti sebi teritorije koje je nakon Prvog svjetskog rata morala odstupiti Kraljevini SHS²⁸. No, iako se Madžarska pripremala na eventualni napad jedne od dvije sile na Jugoslaviju i na raspad kraljevine, ipak je nastojala do tih očekivanih događaja ostati s Jugoslavijom u dobrim odnosima. U prosincu 1940. Jugoslavija i Madžarska čak potpišu Sporazum o miru i vječnome prijateljstvu.²⁹

Za napad na Jugoslaviju (6.4.1941.), Madžarska je Hitleru pružila vojnu pomoć, dozvolivši prijelaz jedinicama Njemačke vojske koje su iz istočne Austrije krenule u napad na Jugoslaviju. Tu svoju pomoć Madžarska je naplatila osvojivši Bačku (ali ne i obećani Banat, zbog protivljenja

²⁶ www.versoehnungsfonds.at

²⁷ Posljednji rok za podnošenje zahtjeva za naknadu (nakon višekratnog produženja rokova, ne bi li zaista sve preživjele žrtve dobile mogućnost ostvariti pravo na naknadu.

²⁸ Ladislaus HORY - Martin BROZSA: *Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945.*. Stuttgart 1964. Str. 40: Hitlerov plan razbijanja Jugoslavije pošao je od pretpostavke da će Madžarska i Bugarska vojno pomoći: Kao protuuslugu Hitler je Madžarskoj priznao pravo da vrati svoje "historijske" teritorije i čak dobije prilaz Jadranu. - Ladislaus HORY bio je službenik u Uredu Madžarsko časnika za veze kod zapovjednika Wehrmachta u Beogradu (str. 102, bilj. 291)

²⁹ Randolph BRAHAM, *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary.* Volume I. Columbia University Press New York 1981., 177-178.- HORY-BROZAT: str. 95; Hitlerovo viđenje uloge Madžarske u odnosu prema Jugoslaviji, str. 40-41; - Madžarska vlada javila je Njemačkoj da će proklamacija NDH pružiti povod za vlastite korake, unatoč Paktu o prijateljstvu sklopljenom između Madžarske i Jugoslavije 12.12.1940. Predsjednik Vlade Pal Teleki je iz protesta protiv nepoštenog dogovora o madžarskoj intervenciji radi razbijanja Jugoslavije dne. 3.4.1941. počinio samoubojstvo. Tada je Horthy osjetio grižnje savjesti tako da je javio Hitleru 3.4. da će Madžarska preuzeti samo takve vojne zadatke koje može "pomiriti sa svojom savješću." Radi očuvanja obraza potreban je povod, koji će Madžarsku osloboditi od obaveze iz Pakta o prijateljstvu". Pod time podrazumijevao izaslanik SZOTJAY 4.4. da će proglašenje NDH biti taj povod, ne poduzima li Jugoslavija prije sa svoje strane neprijateljski čin. Proglašenje NDH bi bio znak "raspada Jugoslavije".

Rumunjske), Baranju, Prekomurje (Muravidek) i Međimurje (Murakoes). Mađarska okupacija tih područja izvršena je samo dan poslije proglašenja "Nezavisne Republike Hrvatske".³⁰

Formalna aneksija tih područja Mađarskoj izvršena je dne. 27. 12. 1941., nakon što su 27. 4. 1941. admiral Horthy i Hitlera sklopili sporazum o toj mađarskoj akviziciji i naion što je Mađarska 29. 7. 1941. na novoosvojenim teritorijima uspostavila mađarsku upravu. Bačka je pripala županiji Bacs-Bodrog, Baranja ujedinjena s mađarskim dijelom Baranje, a Prekomurje pripojeno komitatu Zala, i Međimurje Vaškoj županiji. Bačka i Baranja stvarali su od tada "Delvidek", Južno područje.³¹

SCHMIDER³² je na osnovu arhivske građe njemačkih arhiva ustvrdio da je Horthy sebe smatrao dužnim pružati protuuslugu Nijemcima za Hitlerov pristanak mađarskoj okupaciji jugoslavenskih teritorija. Horthy je na zahtjev Njemačke poslao mađarske jedinice za rat u Sovjetskom savezu (mađarske jedinice ne samo što nisu bile od velike koristi za borbeno djelovanje, nego su zbog njihove neučinkovitosti i nedovoljne obučenosti postale prevelikim teretom).³³

Drugi način na koji je Mađarska potvrđivala svoju zahvalnost, bilo je slanje radnika iz Mađarske u Njemački Reich.³⁴ Nezavisna Država Hrvatska kao i Italija obavezile su se prema Njemačkom Reichu na tu istu uslugu.

II.2. PRISILNI RAD - PRISTUP I METODA

Talijanski povjesničari su godine 1995., prigodom 50. godišnjice pobjede nad fašizmom otvorili to poglavlje.³⁵ MANTELLI je podsjetio na to da Italija problematiku "prisilni rad" ne bi smijela promatrati samo pod aspektom "žrtve, iako je Italija od njemačke okupacije sve do sloma Njemačkog Reicha, tj. kroz 28 mjeseci doista i bila objekt, žrtva okupacije; no tomu je prethodila razdoblje od 1935. godine, kad je fašistička Italija prva započela rat (u Abesiniji) da bi kao članica "Osovine" i sama zaokupirala šest europskih zemalja. Tijesna povezanost Italije s Njemačkim Reichom je za Italiju bila pozadina i kontekst slanja radne snage u Njemački Reich.³⁶ svoje razdoblje pod vladavinom fašizma promišljanje problematike "prisilnog rada". I za "Nezavisnu Državu Hrvatsku" oslonac na Njemački Reich i tijesna povezanost, čak i ovisnost vlasti NDH od dobrohotnosti njemačkog pokrovitelja matica pred kojom se mora promatrati fenomen "prisilni rad".

Mađarska je u specifičnom položaju, jer bez obzira na članstvo u "Osovini": Ona se u velikoj mjeri držala podalje od aktivnog ratovanja, poglavito nakon što je dobila teritorijalnu kompenzaciju. Ali Mađarska je Njemačkom Reichu također slala radnike na osnovu ugovora: Za razliku od područja "NDH" i talijanskog okupacijskog područja na tlu bivše Kraljevine Jugoslavije mađarska okupacija je, sudeći prema raspoloživoj historiografskoj literaturi u Republici Hrvatskoj najmanje istraženo područje. I bibliografski podaci što sam ih dobila iz Državnog arhiva u Budimpešti potvrđuju mi taj zaključak: nisu sačuvani tekstovi zakona i

³⁰ HORY -BROSZAT, str. 40-41; BRAHAM, vol. i, str. 79, SCHMIDER, str.40-41; FENYO (1972.), S. 10,11.

³¹ BRAHAM, I.sv. str. 207.

³² Klaus SCHMIDER: *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941-1944*. Hamburg, Berlin, Bonn,2002. str. 40-41

³³ Mađarska je sudjelovala skromnim snagama od 27.6.1941. koje su doživjele skoro potpuno uništavanje na Donu.- str. 41.

³⁴ BRAHAM, str. 285.

³⁵ MANTELLI Bruno: *L lavoratori italiani in Germania dal 1938 als 1945*. U zborniku Italia 1939-1945. *Storia e memoria*. A cura di Anna Lisa CARLOTTI. str. 483-502.

upravnih spiseva, među kojima bi se mogao naći tekst bilateralnog ugovora između Njemačke i Mađarske. U toliko su dragocjenije biografije preživjelih bivših radnika i radnica: Ne malen broj njih progovorio je o tom razdoblju svojih života prvi put nakon sloma nacionalsocijalizma. Na problem citiranja autora pojedinog sjećanja i napisa (zabrana citiranja potpunog imena i prezimena odnosno osobnih podataka na osnovu kojih bi se autor mogao identificirati od nepoznatih trećih osoba - ovo nalaže austrijski Zakon o zaštiti osobnih podataka (član 24)³⁷ autorica je upozorila. No mogućnost provjere postoji barem teoretski: svi zahtjevi sa svojim životopisima biti će obrađivani u austrijskom Uredu za ljudska prava "Ludwig Boltzmann" u Beču³⁸; ondje će biti i na raspolaganju, čim prođe zakonski određeno vrijeme za pristup arhivskoj građi.

Drugi problem koji također valja imati na umu, specifičan je za korištenje osobnih sjećanja (bilo napisanih bilo usmenih): Životopisi bivših prisilnih radnika i radnica potječu od osoba koje su svoja sjećanja napisala nakon vremenskog protoka od otprilike 60 godina; većina njih se već nalaze u poznim godinama, ako ne i visokoj starosti; za pokojne su članovi obitelji dali podatke, kadkad štute i nesigurne. Rijetko koji pisac takvih životopisa bio je raspoložen za osobnu nadopunu svojih šturih navoda. Životopisi mogu zato biti neprecizni, nepotpuni, pretjerani ili šturi - no jedno ipak nisu: Austrijski fond za pomirbu, odnosno Austrijsko povjerenstvo povjesničara osnovano od Savezne vlade Republike Austrije za utvrđivanje kategorija žrtava nacionalsocijalističkog sustava na području današnje Republike Austrije³⁹ provjerili su navode podnositelja zakona, usporedili ih sa obiteljskim, župnim i općinskim arhivima, pisanim nasljeđem poduzeća pravnih nasljednika bivših tvorničara NS-sustava u Austriji i sl. da bi ustanovila kako nije nit jedan podnositelj zahtjeva iz Republike Hrvatske nije dao lažne podatke odnosno fingirao staž kao prisilni radnik.⁴⁰ "Fond" osobnih biografija predstavlja zato dragocjenu riznicu doživljaja i informacija o prisilnom i robovskom radu, uvjetima regrutiranja radnika i radnica te njihovim odlascima u Austriju, o uvjetima života u logorima na području (današnje Republike) Austrije u vrijeme nacionalsocijalističke vladavine. Oni sadrže podatke i o svojim poslodavateljima, tako da je moguće identificirati današnje pravne nasljednika NS-sustava u Austriji, naposljetku i o njihovu povratku u domovinu i o odnosu partizana prema tim povratnicim i povratnicama. Što u njima nedostaje, to su uvjeti u njihovim zavičajnim mjestima i podatke o tome, jesu li na prisilnom radu mogli zarađivati i poboljšati svoju materijalnu situaciju. Ekonomski i financijskih podataka u tim svjedočenja uglavnom nema.

Ono što se dobije obradom tih svjedočenja "oral history", jest - svim individualnim sudbinama usprkos - zaokružena slika prisilnog i robovskog rada u državama Osovine, dominacije Njemačkog Reicha nad svojim partnerima u Osovini, koja se održava u političkoj i u ekonomskoj ovisnosti, a u kojima je slanje građana na rad u Njemački Reich bilo platežno sredstvo. Sve su države ovisne o Njemačkom Reichu bile primorane trgovati svojim građanima; one su svoje obveze ispunjavale time što su "plaćale" ne svojim državljanima, nego stanovnicima okupiranih područja: Time su Italija i Mađarska usvojile diskriminacijski stav nacionalsocijalista prema nenjemačkim narodima Europe, dijelivši ih u "vrijednije" i "manje vrijedne", u koje su spadali svi slavenski narodi.

³⁶ MANTELLI: *I lavoratori italiani*...str.483-491.

³⁷ www.bka.gv.at/ris (= Rechtsinformationssystem/Sustav pravnih informacija Ureda Saveznog kancelara Republike Austrije)

³⁸ www.ludwigboltzmann.at i www.univie.ac.at

³⁹ Clemens JABLONER: *Schlussbericht der Historikerkommission*. Beč 2004.

⁴⁰ Glavni tajni Austrijskog fonda za pomirbu, veleposlanik Dr. Richard WOTAVA potvrdio je taj navod u interviewu Hrvatskoj Radio televiziji prigodom službenog i radnog posjeta Republici Hrvatskoj dne. 15. listopada 2002.

S druge strane, sa stanovišta objekata te državne trgovine ljudima, pruža se slojevitija slika: Građani su pristali na tu trgovinu - a nisu svi pristali pod pritiskom: Oni su zadovoljili i svoje interese: Nisu svaki strani radnik ili svaka strankinja na radu u Njemačkom Reichu bili "prisilni" - za robovski rad postoje posebne kriterije. Nisu svi strani radnici i radnice bili "žrtve". U tom smislu ovo istraživanje o deportacijama radnika i radnica hrvatskih područja pod mađarskom okupacijom valja shvatiti i doprisom rasvjetljavanju nepoznatog i neistraženog aspekta političkih i gospodarskih odnosa i prilika za vrijeme Drugog svjetskog rata te njihovu što primjerenijem vrijednovanju.

II.3. "PRISILNI" I "ROBOVSKI" RAD - DEFINICIJA POJMOVA

Ideologija o različitosti i nejednakosti rasa, nacija, pojedinačnih pripadnika ljudskog roda i spolova bila je jedna od ideoloških osnova nacionalsocijalističke politike: Iz načelne, prirodne i urođene različitosti proizlazila je razlika u vrijednosti. U politici zapošljavanja u Njemačkom Reichu se ta ideološka matica manifestirala pravilom da niti jedan stranac, niti jedna strankinja ne mogu uživati jednaka prava i jednak tretman kao Nijemac i - u drugom planu - Njemica. Stranac se hijerarhijski mora nalaziti stupanj Ispod najmanje vrijednog Nijemca i Njemice, dočim je najprezreniji Nijemac neuporedivo vrijedniji od bilo kakva stranca.⁴¹ Ministarstvo rada (Reichsarbeitsministerium) olakšalo je administrativne propise za ulazak i za dobivanje radnih dozvola, dočim je za boravak stranaca u Njemačkome Reichu donio diskriminirajuće rigidne mjere: Eksplicito legitimiranje diskriminacije zbog nacionalnog podrijetla predstavlja paket propisa za radnike i radnice iz Poljske od 8. ožujka 1940., takozvani "Polenerlass"/"Uredba o Poljacima". Ona propisuje izoliranje poljskih radnika i radnica od domicilnog stanovništva, smještaj u posebne logore (nedostupne, opasane bodljikavom žicom pod naponom), ograničavanje slobode kretanja, zabranu "bratimljenja" s Njemcima, s time da je osobito svaki intimni odnos između Nijemaca i Njemica sa strancem podvrgnut najstrožim kaznama, kakve su bile predviđene za "oskrnavljenje" ili "sramoćenje rase": Za odnos Poljaka (kasnije: stranca) s Njemicom imala je slijediti smrtna kazna javnim vješanjem za stranca, a upućivanje u radno-odgojni logor zbog "seksualne raskalašenosti" i kasnije premještanje u koncentracijski logor za Njemicu. Diskriminacija je vrijedila i u različitim količinama trebovanja za domaće i strane radnike, glede ostvarivanja socijalnih prava i dostupnosti njima i sl.⁴²

Paket propisa "Polenerlass" služio je kao uzor za slične pravne regulacije za radnike i radnice iz drugih zemalja koje nisu bili ni saveznice niti prijateljske zemlje, poglavito pak za radnike iz Poljske i Sovjetskog saveza: Južnoslavenski narodi su također potpali pod diskriminacije Slavena - s time da su državljani "Nezavisne Države Hrvatske" bile izuzeti kao pripadnici "prijateljskog i savezničkog naroda" i "načelno izjednačeni" s njemačkim narodom.⁴³

Ovakve restrikcije propisane za pripadnike određenih naroda, diskriminacije na osnovu nacionalnosti i ponižavajući uvjeti rada odgovaraju definiciji Međunarodne agencije za rad (IAO) od 1930 za "prisilni rad": Inače, prema definiciji IAO⁴⁴ jedna od glavnih značajki prisilnog

⁴¹ Florian FREUND - Bertrand PERZ: *Zwangsarbeit...* U E. TALOS - H. HANISCH: *NS-Herrschaft...* str. 646

⁴² Anton WALZL: *Zwangsarbeit in Kaernten im Zweiten Weltkrieg. Die Hintergruende eines politischen Paenomens im Alpen-Adria-Raum.* Klagenfurt 2001(2001.), str. 16-18.

⁴³ Jamstvo da će radnici i radnice iz "Nezavisne Države Hrvatske" biti "načelno izjednačavani" s njemačkim radnicima, sadržano je u posebnom međunarodnom sporazumu sklopljenom između "NDH" i "Njemačkog Reicha" dne 8.5.1941. o slanju radne snage u njemački Reich. "Narodne novine NDH - Međunarodni sporazumi" br. 1/1941., takozvanom "Utanačenje".

⁴⁴ JABLONER (2004.), str. 187, 188.-FREUND-PERZ (TALOS-HANISCH, 2000.), str.646

rada je "prijetnja kazne" kao osnov zasnivanja radnog odnosa. "Prisilni rad" je svaka vrsta rada ili usluge izvršenih pod prijetnom kazne, rad mimo i nezavisno o ekonomskim potrebama, odnosno rad ili usluge što ih radnik nije izvršio dobrovoljno. Međunarodna agencija za rad kao "prisilni rad" ne priznaje obaveznu vojnu službu i građanske obaveze, kazneni rad na osnovu sudske presude niti radnu obavezu u iznimnim stanjima.

Ova definicija važi i za rad na koji su u vrijeme nacionalsocijalizma bili regrutirani i na silu deportirani ljudi iz cijele Europe: Ali radnici su stigli, prije početka rata pa i u ratno vrijeme, također kao dobrovoljci, radi dobrih zarada u njemačkoj industriji. Takvi prethodnici kasnijih "Gastarbeiteri" imali su radne ugovore sa zajamčenim radničkim pravima, među ostalima pravo na odlazak na godišnji odmor ili na izvanredne posjete u domovini barem jednom u godini. Status "prisilnog radnika" ili "prisilne radnice" pripada im, ako su nakon isteka ugovora zadržavani u Njemačkom Reichu mimo svoje volje, jer im se odbijao povratak njihovim kućama i napuštanje radnih mjesta. Strani radnici i strane radnice nisu mogle sami birati radno mjesto. Raspoređivanje radnika bilo je u nadležnosti ureda za zapošljavanje (to je važno i za domaću radnu snagu od 3.9.1939.). Potencijalni poslodavci su mogli birati radnike ili radnika na kolodvorima, odmah nakon dolaska transporta, ili na okupljalištu, nakon raskušivanje. Poslodavci nisu smijeli primiti u radni odnos stranca koji bi se javio bez posredovanja ureda za zapošljavanje.⁴⁵

"Dobrovoljni" odlazak na rad u Njemačku bilježi se u krajevima pod Njemačkom vlašću, kad okupacijske vlasti vrše toliko jak pritisak na stanovništvo da se ljudima odlazak u Reich čini manjim zlom nego život pod vojnom vlašću. Nacionalsocijalističke su vlasti iznašle niz načina i nasilnih metoda prikupljanja radne snage, kakve Međunarodna agencija za rad nije poznavala.

Status svih radnika - ne samo stranaca i strankinja - dramatično se pogoršavao kad bi se radnici ili radnice ogriješili o odredbe restriktivnih radnih prava u poduzećima, iskazivali pobunu ili neposluh ili kad bi dospjeli pod sumnju proturežimske djelatnosti: Upućivanjem u kaznene ustanove ili u koncentracijsko logore oni bi prešli u kategoriju "**robovski rad**": Koncentracijski logori (KZ) i Radno odgojni logori ("Arbeitserziehungslager"/AEL) razlikovali su se po tome, što su koncentracijski logori osnovani diljem Njemačkog Reicha služili usmrćivanju političkih protivnika rećima radom ("Vernichtung durch Arbeit"). Logori su uglavnom bili pod nadzorom i nadležnošću SS-a, dočim je GESTAPO provodila "zaštitni pritvor radi suzbijanja državnog neprijatelja". "Zaštitni pritvor" koji je trajao na neodređeno vrijeme, prema nahodanju vlasti, vodio je uglavnom izravno u KZ.: Zapravo je već i "zaštitni pritvor" bio nalik koncentracijskom logoru: isprebijanje i težak fizički rad uz sasvim neodgovarajuću prehranu i nezdravih sanitarnih uvjeta bili su svakodnevnica.⁴⁶

Za zatočenike i zatočenice takvih zatvora, zatim za one u "radnim logorima" i u radno odgojnim, naposljetku i u koncentracijskim logorima "interni" je nacistički žargon imao naziv

⁴⁵ B.I. r. 1925. kod Sinja - jedan od otprilike 200.000 radnika i radnica iz "NDH" u Njemačkom Reichu - izvještava kako je stočnim vagonima uz pratnju njemačke vojske stigao u Austriju (Graz), gdje je najprije obavljena dezinfekcija; zatim je slijedilo aposređivanje po brojevima u radne logore.- Brojka je službeni podatak Ministarstva udružbe NDH o socijalnomj stopi proračuna za NDH. od 4.2.1943.

⁴⁶ BAUMGARTNER, str. 45-46: Žene su poslije izdržavanje kaznenog pritvora bile premještane u šest središnjih ustanova za zaštitni pritvor, no ponekad i u improvizirane kaznene zatvore: takav je bio "Radni dom" Moringen kod Hannovera, koji je kasnije pretvoren u prvi ženski koncentracioni logor. do 1939.otprilike 2.000 žena bile su internirane kao zaštitne pritvorenice, a još veći broj - ca. 6.000 bile su zatočene u zatvorima kao asocijalni elementi. Pored ženskog KZ-Moringen do 1938. služili su skoro isključivo zatvori kao ustanove za zaštitni pritvor. U ožujku 1938. KZ Moringen je zatvoren; sve su zatočenice bile prebačene u ženski KZ Lichtenburg u Sachsenu, koji je ostao u funkciju do svibnja 1939. Tada je osnova središnji ženski KZ Ravensbrueck sjeverno od Berlina, koji do oslobođenja dne. 30.4.1945. za mnoge žene značio ne samo mjesto interniranja nego i smrt.

"robovski" ili "sužanski radnici i radnice". Oni su bili nehomogena skupina, jer su među njima bili ratni zarobljenici, civilne osobe, politički zatvorenici, homoseksualci⁴⁷, pripadnici Jehovinih svjedoka⁴⁸ Za njih je rad bio mjera "preodgoja" ili kazne, tako da su ekonomski kriteriji kao produktivnost, rentabilnost, korist i sl. bili u drugom planu⁴⁹. Ti su zatočenici i zatočenice obavljali fizički najteže, najopasnije ili najgadnije poslove (npr. otklanjanje mrtvih žrtava mučenja, spaljivanja leševa iz plinskih komora....)⁵⁰ - Oni su bili apsolutno na dnu hijerarhijske ljestve vrijednosti čovjeka.

III. DEPORTACIJE RADNE SNAGE IZ PODRUČJA POD MADŽARSKOM OKUPACIJOM

"Nezavisna Država Hrvatska" (NDH) je, potvrđujući svoju prvrženost Njemačkom Reichu i svoju težnju "sudjelovati u izgradnji novog europskog poretka uz bok moćnog Njemačkog Reicha..."⁵¹ dne. 8. svibnja 1941. s Njemačkom sklopila bilateralni sporazum, "utanačenje" "o slanju radne snage u Njemački Reich"⁵², prvi međunarodni sporazum nakon uspostave "Nezavisne Države Hrvatske" (NDH): "Utanačenje" sadrže, među ostalim, obavezne kontingente što će ih "NDH" godišnje stavljati na raspolaganje Njemačkom Reichu za potrebe tamošnje industrije, poljoprivrede, šumarstvo i ine gospodarske grane. Svi detalji ovog "utanačenja" sadržani su u **"Hrvatsko-njemačkom zapisniku o zaposlenju hrvatskih radnika na području Njemačkog Reicha"**⁵³. Zanimljiv je ovaj zapisnik i zbog toga, što se "NDH" obvezala poslati radnike ne samo sa svojeg teritorija, nego i *"iz krajeva, koji su od talijanskih i madžarskih četa zaposjednuti": 5.000 poljoprivrednih, 3.000 šumarskih, 5.500 rudarskih i 15.000 obrtničkih radnika...."*

Za područja pod talijanskom okupacijom i za teritorije koje je Italija smatrala svojom interesnom sferom, ova obaveza nije mogla polučiti pravnog učinka, jer je Italija na okupiranim područjima u roku od nekoliko mjeseci uvela svoj pravni i zakonski poredak. I Madžarska je to učinila. Zato se može pretpostaviti da je taj pasus "utanačenja" zacijelo trebao služiti (samo)uvjerenju i ubijeđivanju hrvatske javnosti da vlasti "NDH" suvereno vladaju svim teritorijima bivše Banovine Hrvatske, kao i novostećenim predjelima bivše Jugoslavije.

III.1. MADŽARSKA - ZAKONSKI OSNOVI REGRUTACIJE RADNIKA

Nisam uspjela utvrditi, je li Madžarska zaista (i kada) s Njemačkim Reichom potpisala sporazum iste vrste kao i "Nezavisna Država Hrvatska". U zemlji pak, Madžarska je od 1919. g. imala zakonske osnove za državno regrutiranje radne snage: Radna služba obvezala je muškarce koji bi bili vojni obveznici, a koji nisu bili "sposobni"/"podobni" za služenje vojnog roka (Židovi, Srbi, Rumuni, Slovaci, komunisti). Paketom zakona iz 1938. i 1939. koji je propisao vojnu obvezu za sve muškarce između 14 i 70 godina u slučajevima neposredne opasnosti po domovinu, proširila je radnu obvezu u "Radnoj službi" na sve muške građane koji su bili proglašeni "trajno nesposobni za vojnu službu", od njihove 21. godine nadalje u posebnim radnim logorima, u

⁴⁷ još neistražena kategorija žrtava KZ

⁴⁸ FARKAS (2004.)

⁴⁹ KARNER - RUGGENTHALER; 31,23.

⁵⁰ KARNER-RUGGENTHALER, str. 38,39, 53

⁵¹

⁵² Narodne novine NDH" - "Međunarodni sporazumi" br. 1/1941. od 8..5.1941. - O svečanom potpisivanju javlja sutradan hrvatski pandan njemačkom "Voelkischer Beobachter", "Hrvatski narod" (9.5.1941.).

⁵³ Službeni list NDH-Međunarodni ugovori str. 9-13 (citiran kod BANOVIĆA str. 386-388.

neprekidnom trajanju od najviše 3 mjeseca.⁵⁴ 1940 Mađarska produžuje radnu službu na najmanje dvije godine neprekidnog trajanja.⁵⁵ U srpnju 1940. Židovi su dobili zasebne logore za obavljanje radne službe⁵⁶.

Nakon okupacije jugoslavenskih teritorija logori osnuju se (pod zapovjedništvom 8. Armije) centri za regrutiranje na zaposjednutom području. Regrutiranje hrvatskog stanovništva proteklo je, međutim, stihijski: vršili su je mađarski žandari po selima, a uhapšene ljude prebacili - nakon kraćeg sadržavanja u obližnjim zatvorima i drugim objektima, izravno na područje Republike Austrije:

III.2. OSOBNA SVJEDOČENJA HRVATSKIH RADNIKA I RADNICA - BIVŠIH MADŽARSKIH DRŽAVLJANA

Rudolf A., rođen 1928. kod Varaždina, sjeća se u svojoj biografiji napisanoj za "Austrijski fond za pomirbu": "Hapšenja je bilo na cijelom Međimurju, i to samo nad Hrvatima. Mađarski žandari su izvršili raciju. On sam je bio uhapšen u lipnju 1944. zajedno s drugim mladićima i odveden u Nagykaniszu. Tijekom srpnja iste godine, mađarske su ih vlasti utovarile u vagone i s pratnjom njemačkih vojnika deportirale u Austriju, gdje su u blizini grada Linza smješteni u drvene barake. Morali su raditi na vojnom aerodromu Hoersching, na pretovaru građevinskog materijala. Rad je trajao do travnja 1945., tj. do ulaska savezničkih vojnika u grad Linz. Poslije svakog jačeg bombardiranja rado sam na spašavanju ljudi ispod ruševina. Podijeljen je i grupi radnika za raščišćavanje ulica u Linzu od ruševina kod željezničke stanice i spašavanju ljudi ispod ruševinama. Prema potrebi prebacivani su i u obližnja mjesta na razne radove. Onda bi noćili u skladištima, ili među ruševinama, ili po selima u štagljevim. Radili su pod stražarskom pratnjom, ili nekih civila koji su bili kao poslovođe, ili nadzornici. "U slučaju bilo kojeg manjeg neposluha, prijavljivali su nas svojim nadređenima. Tada su slijedile stroge zatvorske kazne. To je trajalo sve do travnja 1945. kad je strogost propustila i bili smo kao lugalice do o slobodenja sa strane američke vojske".

"U ožujku 1945. prilikom spašavanja stradalnika ispod ruševina, zadobio sam udarac opeke po desnom kuku, lagano napuknuće kuka, popraćeno sa jakim bolovima. To se dogodilo na jednom skloništu u blizini rijeke Dunava kada je bombardinara današnja Željezara Linz. Zbog bolova i slabosti oslobođen sam teških rdova i dodijeljen sam u travnju 1945. grupi radnika za raščišćavanje ulica od ruševina najviše u blizini željezničke stanice Linz. Iod ušiju je dobio šugu i po tijelu je bio pun rana, bez ikakve liječničke zaštite."

Vinko P. r. 1923. kod Čakovca, navodi da su njega, mađarskog državljanina uhapsili Mađari dan poslije njegova dolaska kući iz Budimpešte gdje je radio u građevinskom poduzeću. Mađarski su žandari opkolili njegovo u akciji "čišćenja od partizana".u listopadu 1944. Kupili su njega i njegova brata i još nekoliko seljana, optuživši ih zbog suradnje s partizanima. Prvo su svoje žrtve odveli u Stari grad u Čakovcu koji je služio kao privremeni zatvor. Već tada zatvorenici nisu dobivali hranu - jedino kad je netko nešto donio svojem rođaku , to su svi dijelili, "suhu hranu". Razlog hapšenja je bio prigovor da surađuju s partizanima. U zatvoru su ostali sedam dana, i zatim su ih njemački vojnici u crnim uniformama uz jaku naoružanu pratnju odveli željeznicom u Szombathely (u vojni zatvor u kasarni), gdje su čekali dok se skupilo dosta novih žrtava. Svi su zatim bili prebačeni u austrijsko mjesto Schwarzau (okrug Neunkirchen, tada "Gaj

⁵⁴ ibid. str. 289-292.

⁵⁵ ibid. str. 301.

⁵⁶ ibid. str. 296.

Donje Podunavlje/Niederdonau). Smješteni su bili u kinodvorani u Schwarzaau. Radili su i po noći, na otklanjanju ruševina od bombardiranja, na više mjesta. Zima je bila jaka, velik snijeg. radili su bez rukavica i sa slabom odjećom. Ondje su ostali raditi do dolaska Rusa.

Marko K. rođen u Baranji godine 1928. bio je od lipnja 1944. do travnja 1945. u "Straosovo" (Strasshof?) na izgradnji vojnog aerodroma u "Strasovo". Ondje je bio logor baraka. Spavali su u hladnim i prljavim barakama gdje su ih grizli "vaške i stjenice", bili su gladni i žedni, ujutro su po svim vremenskim uvjetima pješice išli na rad; nadzornici na radu su ih tukli. Uvečer su se pješice vraćali u barake. U travnju 1945. kada su se Rusi približili Beču, Njemačka vojska ih je pokupila i pješice su krenuli u Linz. Od tamo su pješice u Liezen. Onda je tamo bilo avionsko bombardiranje, pa su bili raspušteni i krenuli u Graz. Tamo ih je preuzela ruska vojska. Kad ih se dovoljno nakupilo, deportirani su ih u Jugoslaviju u Suboticu. Na tom putu razbolio se od trbušnog tifusa i takvog bolesnog otaca ga je doveo kući.

Sličnu sudbinu ispriča Josip H, r. 1928. kod Legrada: "Madžari su nas prodali Nijemcima". Madžarski su ga žandari uhapsili u lipnju 1944. u Legradu i odveli u Nagykaniszu. Početkom srpnja 1944. predan je Nijemcima i odveden u Austriju u stočnim vagonima u Linz, na vojni aerodrom Hoersching. Do svibnja 1945. ostao je u Linzu i radio na otklanjanju šute nakon bombardiranja, na čišćenju ulica i kanalizacije te na otkopavanju preživjelih iz ruševina, na betoniranju i zatrpavanju kratera od savezničkih bombi. Smještaj je bio u barakama, gdje je sve vrvilo od ušiju i stijenica. Kontrola je bila civilna, ali državni nadzor i svaki dan proziv kod barake.

Martina M. (r. 1922. u Podturenu), također su madžarski žandari odveli u lipnju 1941. iz svojeg rodnog sela, kamionom, najprije u Sombathely, odande stočnim vlakom u koncentracioni logor. Razlozi: politički i nacionalnost, tvrdi Martin. Prema sjećanju dospio je u mjesto blizu grada Rottenmanna. Tamo je radio od ljeta 1941. do jeseni 1942. na izgradnji željezničke pruge. U Grazu je morao raditi za načelnika uprave Zatvora građevinske radove izvan zatvora, a bio je smješten u zatvoru. Rad je bio pod oružanom stražnjom koja je prijetila i batinjala. "Nesposobne za rad i bolesne su odvozili kamionima kojima se nisu vratili." Bježao je zbog straha od smrti. Godine 1943. uspio se vratiti kući u Međimurje; susrećući se sa svojim ocem, otac ga nije ni prepoznao zbog njegova narušenog zdravlja i fizičkog izgleda, gubitka težine. "Otac nije mogao vjerovati da sam živ, jer su me smtrali mrtvim, pošto dvije godine nisu ništa čuli za mene."

III.3. PRISILNI RAD MADŽARSKIH ŽIDOVA

Dne. 19. ožujka 1944. pada madžarska vlada Nicholasa KALLAYA⁵⁷ i Wehrmacht ulazi u Madžarsku. Time počinje razvitak Madžarske u satelita Njemačkog Reicha. "Južna Madžarsku" (teritorije u Hrvatskoj i u okupiranoj Srbiji) proglašuju se "Operacijskim zonama" za borbe protiv partizana.

U svibnju 1944. godine počinju deportacije madžarskih Židova.^{58 59} Okolnostima deportacije madžarskih Židova opisao je - iz svojih sjećanja - SZABO Szita⁶⁰ U postupcu prema njima dolazi do izražaja nastojanja nacista radikalno istrijebiti židovsko stanovništvo, ali prije toga još iskoristiti do maksimuma njihovu radnu snagu: Logori u istočnom djelu Austrije, u koju se

⁵⁷ Vlada Nicholasa KALLAYA je već kroz cijelu godinu 1943. Saveznicima davala signala svoje spremnosti istupiti iz saveza s Njemačkim Reichom. U skladu s tim opredjeljenje bila je i suzdržanost madžarskih vojnih jedinica na bojišnicama.- SCHMIDER: *Partisanenkrieg* str. 41.

⁵⁸ BRAHAM, sv. I., s 549-550.

⁵⁹ BRAHAM, II. sv. str. 893.

⁶⁰ SZABO Szita: *Verschleppt*,

slijevaju kolone mađarskih židova na putovanju prema Njemačkom Reichu, radni su logori: Hitler je za izgradnju velikih podzemnih tvornica zbog nedostatka radne snage zagoravao korištenje 100.000 mađarskih židova; ovaj je plan značio je bitan zaokret u nacionalsocijalističkom programu "Završnog rješenja": umjesto deportacije u logore smrti, Hitler je pod dojmom kriznog razvitka rata pristao na njihovo zapošljavanje. U slučaju mađarskih židova postoje "trgovine" između mađarskih političara i SS-a.⁶¹

Podaci o logorima nalaze se u legendi zemljovida objavljenog na webstranici "Karl Ernst Olbrich- Museum" iz Kassela, koji je razradio topografiju svih logora Njemačkog Reicha⁶²

Logori za prisilni rad mađarskih Židova osnovani su u Strasshofu (istočna Donja Austrija),⁶³ Neusiedl am See (Gradišće), osnovan u srpnju 1944. (točni datum nepoznat), postojao je do ulaska Crvene Armije na područje Gradišća u travnju 1945. U nj se smjeste muškarci, žene i djecu, a radno sposobni među njima upućuju se u ciglanu u istome mjestu. Logor Deutschkreuz (Gradišće) poslužio je za neke žrtve kao tranzitni logor. Odande su u prosincu 1944. vlakovima odvedeni u pravcu Zapada, s nepoznatim ciljem. Neki su ostali u Deutschkreuzu i radili na poljoprivrednim imanjima obitelji Eszterhazy, i na kopanju rovova protiv prodora ruske vojske. Rovovi duž mađarsko-njemačke granice zamišljeni su kao obrambeni sustav "Suedostwall" ("Jugoistočni bedem"), koji je trebao zaustaviti Crvenu Armiju i predstavljati - u propagandnim sloganima impozantno djelo njemačke obrambene snage. Rad na "Jugoistočnom bedemu", pod primitivnim uvjetima i uz brutalni tretman nadzornika SS-ovaca stajalo je živote tisuća mađarskih Židova. Krajem ožujka 1945. radovi na "Jugoistočnom bedemu" morali su se obustaviti zbog približavanja "Crvene Armije". "Evakuiranje" radnika ostalo je u kolektivnom sjećanju preživjelih kao "marševi smrti" omalaksalih, iscrpljenih židovskih žrtava.⁶⁴

U Bečkom Novom Mjestu postojao je veći broj logora: Richtergasse, za muškarce, žene i djecu. Židovi su radili za građevinsko poduzeće tvrtke "Rudolf Babka-Tiefbau" u cestogradnji. Iz logora u Gymeldorfergasse 52 muškarci i žene su izlazili na čišćenje ulica nakon zračnih napada; Bečko Novo Mjesto imalo je i ispostavu koncentracijskog logora Mauthausen; iz te ispostave zatočenici su se razmjestili u druge depondance u blizini, tj. u Moedling (okrug Moedling kod Beča) i u Hinterbruehl (u blizini Moedlinga).

Radni logori za Židove postojali su između početka 1944. i početka travnja 1944. u poljoprivredno intenzivno korištenom djelu Donje Austrije (tadašnji službeni naziv: Donje Podunavlje/Reichsgau Niederdonau) Lichtenwoerth, Felixdorf, Sollenau (ženski logor), Ebenfurt, Oggau (kod Željeznog u Gradišću), Logor Neudoerfl (okrug Bruck/Leitha): Muškarci i žene su radili na poljoprivrednom imanju veleposlanika Mader i kod seljaka u okolici, ali i u izgradnji željezničke pruge. Logor Unterwaltersdorf upućivao je zatočenike na rad na državnom poljoprivrednom imanju, u Ebreichsdorfu na imanje veleposjednika, dok u bečkom predgrađu Grammatneusiedl, žene i djeca rade u mlinu. Svi se ti logori nalaze u pograničnom području Donje Austrije i Gradišća; svi su napušteni prvih dana travnja 1945., pred ulaskom Crvene Armije; preživjeli su se zaputili na marševe prema Zapadu, tako da su oni koji su izdržali, imali šanse biti oslobođeni od Američke vojske. Prema FREUND - PERZ većina tih "radnih Židova" ili "zamjenskih Židova", kako ih je zvala terminologija SS-a, možda je preživjela rat.⁶⁵

⁶¹ Florian FREUND - Bertrand PERZ: *Zwangsarbeit in Oesterreich*. U TALOS - HANISCH: *Nationalsozialismus in Oesterreich*. S. 682, 683.

⁶² www.keom.de

⁶³ Clemens JABLONER: *Schlussbericht*. Str. 192.

⁶⁴ I o tome vidi SZABAO Szita: *Verschleppt...225-242*.

⁶⁵ FREUND - PERZ, *Zwangsarbeit*. Str. 683.

Stjepan F. (ne navodi da je sam Židov, nego da je radio sa Židovima u vrijeme kad je došlo do "Krajnjeg rješavanja" u Mađarskoj): Rođen kod Legrada 1926. godine, Iz Legrada je bio deportiran teretnim vagonom u Nagykanizsu, na kopanje rovova (protiv Crvene Arme koja se približavala), "jer se Horthyeva stranka prodala Nijemcima". Iz Mađarske su radnici prebačeni u Njemačku u plombiranim vagovima, od grada do grada, pod pratnjom SS-a i pod letom američkih aviona. U ožujku 1943. je dospio s jednim transportom u Linc, gdje je zajedno sa Židovima radio na kopanju rovova. Njegov transport u kojem su se nalazili i mađarski Židovi, zapravo je zapeo u Lincu, jer je stigao u vrijeme zračnog napada (prema tome biti će da je deportiran ne 1943. nego u ožujku 1944.) Kako su gorile barake logora stranih radnika, nakon otklanja šteta radnici su se ponovno morali ukrcati u vlak - Židovi u vlak za Aušvic, a oni drugi su lutali Njemačkom sve dok se nisu zaustavili u Merc-u (ili: Mercyju?) u Francuskoj. Odande se svako spasio kako je znao i umio.

IV. ŽIVOTNI UVJETI PRISILNIH I ROBOVSKIH RADNIKA NA PODRUČJU NJEMAČKOG REICHA

Od 1936. u Njemačkom Reichu tekla je forcirana industrijalizacija, razvitak vojne i teške industrije, gradnja kapitalnih infrastrukturnih projekata poput autocesta i hidroelektrana. Gospodarska situacija se ubrzo promijenila tako da je umjesto nezaposlenosti nastupilo pomanjkanje radne snage: Da bi doskočili toj posljedici pojačanje konjunktura, nacionalsocijalisti su uskoro poslije dolaska na vlast uveli ograničenja radničkih prava i restrikcije, koje su nalikovale mjerama prisile za domaću radnu snagu. Zakonodavatelj postupno pooštrava radne obaveze domaćih zaposlenih⁶⁶; godine 1937. donešena su znatna ograničenja za slobodni izbor i promjenu radnih mjesta; početkom rata 1939. uvedena je "radna obaveza" za sve nevojane muškarce između 15. i 60. godine života kao i za neudate žene i udete žene bez djece do 7. godine života. Položaj domaće radne snage razvijao se od 1939. na dalje u pravcu prisilnog rada⁶⁷. Strane radnike vrbovane i na osnovu radnih ugovora, dočekali su u Njemačkom Reichu radni propisi prilagođeni ratnoj situaciji (a koji su stupili na snagu s početkom rata 1939.) Za muškarce starije od 18 godine stavljeni su van snage ograničenja dnevnog i tjednog radnog vremena. Vrhovni upravni organi imali su pravo ukinuti i ograničenja za rad žena i za mlade. Naredba o ratnom gospodarstvu od 4. rujna 1939. ukinula je plaćeni prekovremeni, noćni, nedjeljni i rad državnim blagdanima i stavila van snage odredbe glede godišnjih odmora. Neki od tih mjera morali su se - zbog očitog nezadovoljstva - povući: ukinuće ograničenja dnevnog i tjednog radnog vremena, tako da je za muškarce od siječnja 1940. važno maksimalno dnevno radno vrijeme od 10 sati. Godišnji odmor i zabrana noćnog rada za žene i mlade vraćeni su također 1940. da bi godine 1942. došlo do novih zaoštrenja ukinućem neradnih dana, državnih praznika i crkvenih blagdana kao i skraćivanjem godišnjih odmora. Ograničenja promjene radnog mjesta, koje je ušlo u odredbe za hrvatske radnike, također je jedna u nizu mjera discipliniranja radništva donešenih u cilju foriranog iskorištavanja radne snage za ratne pripreme.⁶⁸

Za razliku od liberalnog režima zapošljavanje stranih radnika, njihov boravak u Njemačkoj regulirani je osjetnim restrikcijama glede slobode kretanja i kontakta s domicilnim stanovništvom: Obavezni smještavakodne stranih radnika i radnica u logorima trebao je služiti odvajanju stranaca od njemačkog stanovništva. Kontakti između njemačkih poslodavalaca i stranih radnika

⁶⁶ O zakonodavnim mjerama v. WALZL(2001.), str. 14,15.

⁶⁷ WALZL (2001), str. 14-16

⁶⁸ TALOS (TALOS-HANISCH 2000.), str. 382-384.

morali su se generalno ograničavati na službene zapovjedi i na najnužniji minimum; svako "pobratimljenje", pomoć strancima, olakšice ili povlastice povlačile su za sobom kaznene sankcije za kršitelje. Poglavitito seksualni kontakti između njemačkih žena i stranih radnika podliježali su rigidnim kaznama: smrtnoj kazni za stranca, upućivanje u radni logor, ili u radnoodgojni ili čak u koncentracijski logor za ženu i javno sramoćenje (u slučaju kontakata između njemačkih muškaraca i strankinja vlasti su primjenjivale neuporedivo blažu, kvalitetno drugačiju kaznu, poglavito kad se iz takvih odnosa rodilo dijete. U takvim slučajevima dolazila je do izraza diskriminacija po (vrijednijima odnosno manje vrijednim) nacijama, kao i dualistički pogled na muško i žensko ponašanje: Nacionalizam se može okarakterizirati kao "rasizam plus seksizam".⁶⁹ Za strankinje nisu vrijedile ideološke rezerve glede ivanobiteljskog zapošljavanje žena, jer je samo njemačka žena mogla ostvariti pravo na zaštitu majke i čuvarice čistoće krvi. U odnosu na njemačkog čovjeka sve su druge nacije bile inferiorne, no glede njihove "vrijednosti" postojale su kvalitetne razlike - a sukladno tome i stupnjevi diskriminacije: Na donjim stupnjevima ljestvice nalazili su se Slaveni, a među njima su najprije Poljaci, zatim Rusi zauzimali apsolutno najniži položaj (dočim za Židove i Rome ovakvo stupnjevanje nije važno, jer su oni bili izvan svih kategorija i zakona). No političko - pragmatski razlozi polučili su i diskriminaciju unutar diskriminiranih, tako da su neki narodnosti Sovjetskog saveza, a unutar njih određene skupine bili "vrijedniji" od drugih.⁷⁰

Za ocjenu statusa i životnih uvjeta stranih radnika i radnica koji su došli u Njemački Reich, valja imati na umu činjenicu da su stigli u zemlju koja se od 1. rujana 1939. našla u ratu, i da se godine 1942. rat vratio onamo odatle je krenuo", u samu Njemačku, a da se i prije 1. 9. 1939. njemačko gospodarstvo sustavno, njemačko društvo kriomice pripremalo na rat: Pripreme nisu samo obuhvaćale restriktivne radne uvjete, nego i racionalizaciju živčanih namirnica, promjenu težišta proizvodnje, raspoloživost robe široke potrošnje i. sl. Za status i za stvane uvjete stranih radnika i radnica su bitne okolnosti - pored zeml (kao što treba imati na umu kad se uspoređuje radnopravni status stranaca s onim domaćih radnika.

Mađarski radnici i radnice u Njemačkom Reichu trebali su biti u povlaštenom položaju kao građani savezničke i prijateljske zemlje (barem do njemačke okupacije 1944.). No nije izvjesno da su mađarske vlasti radnike i radnice hrvatske nacionalnosti tretirale kao ravnopravne; u Njemačkom Reichu nisu svakako nisu dobili onaj tretman koji bi im na osnovu političkog savezništva pripadao.

V. POVRATAK NA PODRUČJE JUGOSLAVIJE

"Crvena Armija" ulazila je tijekom travnja 1945. na više kota bivše austrijsko-mađarske granice i prodirala prema unutrašnjosti Austrije. Njezini vojnici pomagali su radnicima i radnicama podrijetlom iz bivše Jugoslavije, prebacivši ih u sabirni logor u Budimpešti, odande u Suboticu. Ondje bi ih preuzeo poseban odbor Narodnooslobodilačke vojske i upućivao ih u svoja zavičajna mjesta. O. V., nakon sasvim kratkog vremena pozvan je, koncem 1945. u JNA - ali ne kao ročnik ili u pričuvni sastav, nego da bi Ured za državnu bezbednost (UDBA) provjero okolnosti njegova boravka u Austriji i njegova rada za naciste. I za vrijeme trajanja tih provjera on je bio zatvoren; uvjeti u zatvoru podsjećali su ga na one nedostojne čovjeka u logorima nacionalsocijalizma.

⁶⁹ Ingrid BAUER u TALOS-HANISCH, str. 409-445:

⁷⁰ TALOS u TALOS - HANISCH, str. 383,384.

I. D. koja je oslobođenje Austrije doživjela u logoru uz željezare Kapfenberg (Štajerska), bila je od savezničkih vojnika primorana nastaviti raditi u toj tvornici. Ona se tek 1947. uspjela spasiti iz logora i vratiti u Jugoslaviju - da bi nakon povratka ustanovila kako joj je "nova Jugoslavija" oduzela rodnu kuću zajedno sa zemljištem.

V.J., koji se iz logora Korneuburgu i rada na izgradnji tvornice aluminija spasio bijegom i stigao vlakom u Jugoslaviju, partizani su oduzeli sve osobne predmete i prisilili da se uvrsti u kolonu razoružanih i poraženih vojnika i civila. "Jedva je spasio živu glavu". Partizani mu nisu vjerovali da se za rada u Austriji nije bavio antikomunističkim aktivnostima, da je bio na prisilnom radu i da nije bio fašist. "Tijekom cijelog trajanja prisilnog rada nisam doživio toliko ponižavanja kao u koloni od Zagreba prema Srbiji."

Zbog takvih iskustava većina preživjelih odlučila je 1945. šutjeti o vremenu provedenom u Njemačkom Reichu i ne postavljati nikakvih zahtjeva za naknadom. Pokojem podnositelju zahtjeva Fond mirovinskog i invalidskog osiguranja u Hrvatskoj ipak je priznao vrijeme provedene na radu u Austriji, čak i kad su predočili nacističke radne knjižice.

VI. ZAKLJUČAK: U KOJU SVRHU PROUČAVATI "PRISILNI RAD POD NACIONALNOG SOCIJALIZMOM"?

Navodi radnika i radnica iz Hrvatske o životnim uvjetima na području današnje Republike nalikuju jedni drugome: Stanovanje u barakama, dotrajalim, prljavim, hladnim, izloženim vremenskim utjecajima bez zaštite - uz to duge radne dane, težak fizički rad bez potrebnog odmora, rad u neprimjerenj odjeći, zlostavljanje - sve preživjele žrtve sjećaju se tih okolnosti rada u stranoj zemlji. U uvodno spomenutoj emisiji "Otvoreno" od 27. 1. 2005. moderatorica je zapitala sudionike i sudionice: Zašto su se ljudi otmetnuli u mučitelje i ubojice? Na odgovor Mirjana GROSS, koja je iz svojeg sjećanja protumačila okrutnost stražarice u Ravensbruecku, navela da je "rat učioni ljude okrutnima". Mora se, međutim, ustanoviti da su stražari koncentracijskih logora bili okrutni i brutalni još dok rat nije ni počeo; nisu se još mogli otupjeti prema ljudskim patnjama. Žrtve prisilnog i robovskog rada se također još i danas pitaju ZAŠTO:

Dvadesetošestogodišnji izraelski autor Liran RON-FURER⁷¹ u svojoj politički gorućoj knjizi "Kontrollposten-Syndrom", dnevniku izraelskog okupacijskog vojnika u pojasu Gaze, bilježi svoja zapažanja o ponašanju mladih vojnika prema Palestincima. Ron Furer želi dokazati svoju tezu, kako sasvim normalni mladić koji dolaze do položaja s određenom moćju i koji usvajaju mentalitet okupatora, vrlo lako postaju nasilnicima i sadistima. Oni otupljuju, pužećim koracima brutalizira se njihovo ponašanje, s vremenom razvijaju repertoar mučenja za njihove žrtve kojima se bave kao omiljenim igračkama, dočim se žrtve ne mogu braniti. O tome postoji zavjera šutnje: Vojnici i časnici su sklopili sporazum o šutnji. Tako će vojnik s vremenom stjecati dojam da je sve dopušteno i da zastrašivanje učinkovito i uspješno. Osjećaj osobne moći, kakav doživljava stražar, jer ima pod svojim zapovjedništvom skupinu obespravljenih, odosobenijih brojeva, uz to još i saznanje da ne može biti pozvan na odgovornost za ono što čini u službi i za ono što čini ne-Nijemcima.

Neke značajke odnosa prema prinudnim i robovskim radnicima nalazimo u odnosima današnjih pojedinaca, u pripadnike većinskih naroda prema manjima, ili u odnosima takozvanih "normalnih."

Nacionalosocijalistički je režim među prvim zakonima ukinuo **odgovornost** građana za svoja djela: Zakonski je utvrđeno da se niti jedan njemački vojnik nije smio poznavati na odgovornost za za ma kakvo djelo. Superiornost je vladala i u odnosu na zakon. To je bila licenca za mučenje

i šikaniranje. - Odgovornost i dosljednost u provedbi odgovornosti su uzmanjkale tada, režim zacijelo ne bi se mogao učvrstiti bez pasivnih, nemarnih, ravnodušnih i neodgovornih građana, koji su bezakonje prihvaćali i čak i pozdravljali. Autoritarni odgoj je jedan element, koji je pogodio tom razvitku, ali ne i jedini. Zato može zaključak iz tog nalaza biti da javnost mora reagirati, kad pojedinac smatra da je on iznad zakona, i da za nj Zakon ne važi. Nikakva korist ili državni ili ini interes, ne može biti opravdanje za to da netko bježi od svoje odgovornosti. Ako se utvrdilo da je ponašanje kršenje zakona, treba kao okvalificirati kao takvo, a tek onda tražiti olakotne okolnosti. No od svakoga se može moći očekivati da ne denuncira, ne šikanira, muči, prezire, ponižava druge, da ne postaje izdajicom ili ubojicom.

I za to da netko postaje izdajicom ili ubojicom mora najprije donijeti racionalnu odluku - prema tome, svatko ima uvjete za izbor hoće-li ostati čovjekom ili postati gadom.⁷²

ZUSAMMENFASSUNG

Die kroatische Geschichtsschreibung uebre die Zeit des Zweiten Weltkrieges beschaeftigt sich intensiv mit der Geschichte des Holocaust an der juedischen Bevoelkerung in den Konzentrationslagern von Jasenovac und Stara Gradiška. Andere Opfer des Faschismus und Nationalsozialismus fanden in Kroatien bisher nicht die gebuehrende Beachtung der Historiker. Der Genozid an der jugoslawischen Romabevoelkerung wird erst aufgearbeitet; von der Existenz von Zwangs- und SklavenarbeiterInnen wissen nur die Ueberlebenden - und diese zogen es vor, im kommunistisch-sozialistischen Jugoslawien schweigen: Ueberlebende berichten glaubwuerdig, dass die Rueckkehrer von der Zwangsarbeit nach Jugoslawien neue Repressalien der jugoslawischen Kommunisten zu erwarten hatten, denn die Logik der kommunistischen Siege war jene: Nur ein toter Zwagsarbeiter konnte ein "guter" sein.

Auch Archivmaterial ueber Zwangsarbeit ist in Kroatien nur spaerlich vorhanden, und dieses ist unterschiedlich verteilt: Relativ guenstig ist die Situation fuer den Bereich des "Unabhaengigen Staates Kroatien" sowie fuer die Territorien unter italienischer Herrschaft; hingegen gibt es nicht einmal im Fonds des "Aussenministeriums des NDH" im Kroatischen Staatsarchiv im Faszikel "Istok"/"Osten", Faszikelnummer 227 - "Ungarn" Material, das auch nur einen Einblick in die Situation der kroatischen Bevoelkerung in den von Ungarn besetzten Gebieten gaebe.

Die Autorin musste sich daher ganz auf die "muendlichen Quellen" - die Erinnerungen der ehemaligen Zwangs- und SklavenarbeiterInnen in Kroatien selbst - verlassen. Waehrend die - zahlreiche oesterreichische Literatur sich mit "Geschichte von oben", mit der Administration der Zwangs- und Sklavenarbeit und ihrer wirtschaftlichen Bedeutung fuer Deutschland und die Republik Oesterreich befasst, fraegt die Autorin nach den Umstaenden, unter welchen die ZwangsarbeiterInnen und die Sklavenarbeiterinnen rekrutiert wurden, was diese Begriffe rechtlich bedeuten, und wie die Lebensbedingungen in Oesterreich waren. Die Autorin war sich der Probleme, die mit ca. 60 Jahre zurueckliegenden Erinnerungen der heute zumeist hochbetragten Menschen einhergehen: Sie sind im Detail nicht zuverlaessig. Wegen der Bestimmungen des oesterreichischen Datenschutzgesetzes (Art. 24) duerfen noch lebende Personen nur mit ihrer ausdruecklichen schriftlichen Zustimmung zitiert und ihre Aussagen

⁷¹ FAZ, 3.12.2003: "Tatort Kontrollposten.- Langsame Verrohung: ein Buch erschuettert Israel" (Joseph CROITORU)

⁷² "Wie ich mich haette verhalten sollen? die neu gestaltete "Vernichtungskrieg"-Ausstellung verschiebt die Fragen bis hin zur Ethik." Richard Reichensperger. "FAZ 6./7.4.2002.

veroeffentlicht werden. Solche Zusagen gibt es jedoch nicht; sodass die Zitate und die Erinnerungen bei den Auskufftgebenden nicht ueberprueft werden koennen.

Die Erinnerungen der Ueberlebenden lassen den Schluss zu, dass die aus den von Ungarn besetzten Territorien nach Oesterreich deportierten Angehoerigen der kroatischen Bevoelkerung nicht jene Behandlung genossen, welche den Angehoerigen eines Verbuedeten - Ungarn war Mitglied der Achse Deutschland-Italien und Japan - angemessen gewesen waere: Dazu muss jedoch bedacht werden, dass die aus dem Ausland Rekrutierten in ein Land kam, das seit 1943 Angriffsziel alliierter Luftangriffe war, dass seit 1939 im gesamten Deutschen Reich Kriegswirtschaft herrschte, was sich auf die Versorgung, die Arbeitspflicht und die soziale Position der Arbeitnehmer sehr gravierend auswirkte. Die Situation der ZwangsarbeiterInnen und jene der einheimischen Zivilbevoelkerung glich sich immer mehr an, je weiter der Krieg fortschritt.

Ein Sonderfall waren die aus Ungarn zwangsverpflichteten Juden: Da Ungarn mit dem Gebietserwerb in Jugoslawien auch ca. 14.000 jugoslawische Juden dazu erhielt, ist anzunehmen, dass in dieser Zahl auch Juden aus dem Medimurje-Gebiet mitberuecksichtigt sind. Sie wurden vor der Verschickung in die Vernichtungslager zur Ausbeutung ihrer Arbeitskraft in Oesterreich zu Zwangsarbeit verpflichtet - mit Aufschub ihrer Liquidierung.

Diese waren zweifelsfrei Opfer - aber die Autorin stellt fest, dass der Opferbegriff nicht auf alle Zwangsarbeiter mit gleichem Recht anzuwenden ist, da es auch freiwillige Meldungen zur Arbeit in Deutschland - trotz Kriegssituation und unbeschadet aller Verhaeltnisse im Deutschen Reich.

Zwangsarbeit im Deutschen Reich hat Folgen fuer heute: Das Verhalten der einheimischen Bevoelkerung gegebenueber den Zwangsarbeitern lehrt, dass die Machtlosigkeit zu Brutalitaet herausfordert, und dass dieses Verhalten immer wieder im Verkehr zwischen denen, die Macht ausueben und den Machtlosen, zum Ausdruck kommt. Es kommt jedoch darauf an, jeden an seine Verantwortung fuer sein Handeln zu erinnern und nicht loszusprechen.

BIBLIOGRAFIJA

- Branimir BANOVIĆ: Izvoz radne snage i deportacije stanovništva s teritorija NDH u toku drugog svjetskog rata. U: "Putevi revolucije", 1-2, 1963. str. 375-384.
- Andreas BAUMGARTNER: Die vergessenen Frauen von Mauthausen. Die weiblichen Haeflinge des Konzentrationslagers Mauthausen und ihre Geschichte. 1. Auflage 1997.
- BEŽIĆ ŽIVAN: U sjeni krematorija. Uspomene jednog logoraša. Split, Vlastita naklada, 1975.
- Peter BROUCEK: Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau. Boehlau Verlag Wien-Koeln-Graz 1988.
- Bd. 3: Deutscher Bevollmaechtigter General in Kroatien und Zeuge des Untergangs des "Tausendjaehrigen Reiches". Eingeleitet und herausgegeben von Peter BROUCEK
- Zdravko DIZDAR: Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u roku drugoga svjetskog rata 1941-1945. godine. "Časopis za suvremenu povijest", br. 1-2/1990, str. 82-109.
- Mr. Đudro ĐURAKOVIĆ - Dr. Nikola ŽIVKOVIĆ: Jugoslovenski zatočnici u Italiji 1941-1945. Institut za savremenu istoriju. Beograd 2001.
- DORNIK Wolfram - Harald KNOLL - Reinhard MOESTL - Edith PETSCHNIGG - Arno WONISCH: Lebensgeschichten von Zwangsarbeitern. "Gemeinsam arbeiten - gemeinsam essen. Die Kroatin Katica Fugošić bei Kaerntner Slowenen." 512-516.
- ENGEL, Reinhard - RADZYNER, Joanna: Sklavenarbeit unterm Hakenkreuz. Die verdrängte Geschichte der österreichischen Industrie. Wien, Deuticke 1999
- Anita FARKAS: Geschichte(n) ins Leben holen. Die Bibelforscherinnen des Frauenkonzentrationslagers St. Lambrecht. Clio Graz, 2004.
- GIBOWSKI Wolfgang G.: The German Industry Initiative for the Foundation ,Rememberance, Responsibility and the Future." (Rathkolb 2002.) S. 15-19.
- Clemens JABLONER - Brigitte BAILER-GALANDA U. A. Schlussbericht der Historikerkommission der Republik Oesterreich. Vermoegensentzug waehrend der NS-Zeit sowie Rueckstellungen und Entschaedigungen seit 1945 in Oesterreich. Zusammenfassungen und Einschaeztungen. Wien-Muenchen 2003.(Historikerkommission S. 17-38; Zwangsarbeiter 187-204;
- Stefan KARNER, Peter RUGGENTHALER u.a. Zwangsarbeit in der Land-und Forstwirtschaft auf dem Gebiet Oestereichs 1939 bis 1945. Oldenburg-Verlag Wien, 2004.
- MANTELLI Bruno: *Lavoratori italiani in Germania dal 1938 als 1945*. U zborniku Italia 1939-1945. *Storia e memoria*. A cura di Anna Lisa CARLOTTI. str. 483-502.
- Gernot Peter Obersteiner: "Quellen zu ehemaligen NS-Zwangsarbeitern im Steiermärkischen Landesarchiv" Herrenmensch und Arbeitsvoelker. Auslaendische Arbeiter und Deutsche. 1939-1945. - Autori: Jochen Ugust, Matthias HAMANN, Ulrich HERBERT, Christoph SCHMINCK-GUSTAVUS, Vittorio VIALLI. RotbuchVerlag Berlin (West), 1965.U. HERBERT: "Der 'Auslaendereinsatz'". Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in Deutschland 1939-1945 - ein Ueberblick". SCHNMID-GAM. str. 92
- KNOLL Harald - Peter PIRNATH - Peter RUGGENTHALER - Arno WOBISCH: "Anwerbung" und Verschleppung ziviler Zwangsarbeiter. u KARNER -RUGGENTHALER (2004), str. 90-222.
- Kurt LETTNER: Die Steingewerke um Mauthausen im Spannungsfeld zwischen Lohnarbeit und Zwangsarbeit. Graz 2003 (Diplomarbeit am Institut fuer Kulturanthropologie).
- Antun MILETIĆ: KZ JASENOVAC 1941-1945. Dokumenta knjiga II. Beograd.1975.
- Mirko PERŠEN: Ustaški logori. Stvarnost, Zagreb, 1966.
- RATHKOLB Oliver (urednik): Revisiting the National Socialist legacy. Coming to Terms with Forced Labor, Expropriation, Compensation, and Restitution. Kreisky-Archiv.Studienverlag Innsbruck, Wien, Muenchen, Bozen 2002.
- Oliver RATHKOLB (ur.): NS-Zwangsarbeit: Der Standort Linz der Reichswerke Hermann Goering AG Berlin, 1938-1945. Wien (u.a.) Boehlau. 2001.
- Oliver RATHKOLB - Florian FREUND (Hg.): NS-Zwangsarbeit in der Elektrizitaetswirtschaft der "Ostmark" 1938-1945. Ennskraftwerke - Kaprun-Draukraftwerke - Ybbs-Persenbeug - Ernsthofen. Mit Beiträgen von Christine OERTEL, Markus PURKHART und Margit REITER. Böhlau Verlag Wien Köln Weimar. 2002.
- Florian FREUND: NS-Arbeitskräftepolitik in der "Ostmark" str. 8 Zwangsarbeit beim Bau der Ennskraftwerke str. 27-

- Florian FREUND - Bertram PERZ: Zwangsarbeit von zivilen AuslaenderInnen, Kriegsgefangenen, KZ-Haeftlingen und ungarischen Juden in Oesterreich. TALOS, str. 644-695
- PERŠEN Mirko: Ustaški logori. Stvarnost, Zagreb, 1966. (nema bilješki/Fussnoten, nema znanstvenog aparata, samo bibliografiju!).
- SZABOLCS Szita: Verschleppt, verhungert, vernichtet: Die Deportation von ungarischen Juden auf das Gebiet des annektierten Oesterreich 1944-1945. Wien, 1999.
- Mark SPOERER: "Schätzung der Zahl der im Jahr 2000 überlebenden Personen, die auf dem Gebiet der Republik Österreich zwischen 1939 und 1945 als Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen eingesetzt waren. Gutachten für die Historikerkommission der Republik Österreich. Stuttgart, Jaenner 2000.
- Mark SPOERER: Forced Labor under the Nazi Regime; Recent Findings and an Agenda for Future Research. (RATHKOLB 2002), S. 73-81.
- Mark SPOERER: Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: auslaendische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Haeftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939-1945. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt 2001.
- WALZL August: Zwangsarbeit in Kaernten im Zweiten Weltkrieg. Die Hintergruende eines politischen Paenomens im Alpen-Adria-Raum. Klagenfurt 2001, Verlag des Kaerntner Landesarchivs.
- WEINZIERL Erika: Oesterreichische Frauen in Nationalsozialistischen Konzentrationslagern. in Dachauer Hefte 3(1987), 3 S. 166-204.

POMOĆNA LITERATURA

- Ingrid Bauer: Eine frauen-und geschlechtergeschichtliche Perspektivierung des Nationalsozialismus. In Talos, S. 409.-444
- Randolph L. BRAHAM. The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary. Volume I. Columbia University Press New York 1981.
- Zlatko DIZDAR: Talijanska politika prema hrvatskim prostorima i njezine posljedice tijekom Drugog Svjetskog rata. U "Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa." Hrvatski institut za povijesti i Društvo "Egzodus istarskih Hrvata." Zagreb 2001.
- Cecil D. EBY: Hungary at War. The Pennsylvania University Press, University Park, Pennsylvania 1998.
- Mario D. FENYO: Hitler, Horthy, and Hungary. German Hungarian Relations 1941-1944. Yale University Press New Haven and London, 1972.
- Johanna GEHMACHER: Biografie, Geschlecht und Organisation. Der nationalsozialistische ‚Bund Deutscher Maedel‘ in Oesterreich. TALOS (2001), S. 467-492
- Anton GIRON: Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu. Rijeka, Adamić, 2005.
- Ladislav HORY - Martin BROSZAT: Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945. Deutsche Verlagsanstalt Stuttgart 1964.
- Fikreta JELIĆ BUTIĆ: Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska: 1941-1945. zagreb (Liber-Školska knjiga), 1978.
- Stefan KARNER: "....des Reiches Suedmark". Kaernten und Steiermark im "Dritten Reich" 1938-1945. (TALOS, 2000.) str. 292-325
- Brigitte KEPPLINGER: Aspekte nationalsozialistischer Herrschaft in Oberoesterreich. (TALOS 2000.), str. 217-236
- Nada KIŠIĆ KOLANOVIĆ: NDH i Italija: Političke veze i diplomatski odnosi. Zagreb (Naklada Ljevak; Hrvatski institut za povijest) 2001.
- Bogdan KRIŽMAN: Ustaše i Treći Reich. 2. izdanje, Zagreb, Globus - Ljubljana, Delo, 1986. 2 sveska.
- B. KRIŽMAN: NDH između Hitlera i Mussolinija. Zagreb, Globus - Ljubljana, Delo, 1986.
- Ernst LANGTHALER: Eigensinnige Kolonien. NS-Agrarsystem und bauerliche Lebenswelten 1938-1945. U: TALOS i. dr. str. 348-376.
- Narcisa LENGEL KRIŽMAN: Ustaše i Treći Reich. Zagreb, 1966.
- Narcisa LENGEL KRIŽMAN: Genocid nad Romima. Zagreb. Jasenovac 1942. Institut za hrvatsku povijest, 2003.
- MANOSCHEK Walter - Hans SAFRIAN: Oesterreicher in der Wehrmacht. TALOS (2000), str. 123-158.
- MARŠALEK, Hans: Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation. 2. Auflage, Wien 1980.
- MATAUŠIĆ, Nataša: KZ Jasenovac. Zagreb, Institut za hrvatsku povijest. 2004.

- Emmerich TALOS-Ernst HANISCH-Wolfgang NEUGEBAUER-Reinhard SIEDER: NS-Herrschaft in Oesterreich. Ein Handbuch, 1. Auflage Nachdruck 2001. S. 644-694
- Dennison I. RUSINOW: Italy's Austrian Heritage 1919.1946. Oxford, At The Clarendon Press 1969. str. 266-275
- Walter SAUER: Loyalitaet, Konkurrenz oder Widerstand? Nationalsozialistische Kultuspolitik und kirchliche Reaktionen in Oesterreich 1938-1945. (TALOS, 2000), str. 159-187.
- SCHMIDER Klaus: Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941-1944. Vrlag E.S. Mittler & Sohn GmbH, Hamburg, Berlin, Bonn,2002.
- TALOS Emmerich, Ernst HANISCH u.a. : NS-Herrschaft in Oesterreich. Ein Handbuch. Wien 2000.
- TALOS Emmerich: Sozialpolitik in der "Ostmark". Angleichungen und Konsequenzen. TALOS, str. 376-408

